

Розділ XII

ПАМ'ЯТОКОЗНАВЧІ РУКОПИСИ

Цією публікацією редакційна колегія збірника започатковує видання неопублікованих наукових розвідок відомих українських учених-археологів, істориків, етнологів, пам'яткознавців. Написані вони були кілька десятиліть тому, однак не втратили актуальності й у наші дні, оскільки стосувалися важливих, проблемних тем, які досі, здебільшого, залишаються дискусійними.

Серію публікацій розпочнемо зі статті одного з найталановитіших українських археологів другої половини ХХ ст., вченого з енциклопедичними знаннями, доктора історичних наук Валентина Миколайовича Даниленка (1913–1982)¹.

Валентин Миколайович цікавився дивовижно широким колом проблем ранньої історії Східної Європи – питаннями етнокультурного розвитку, духовної культури, космогонічними уявленнями населення вказаного регіону за доби палеоліту, неоліту, енеоліту, епохи бронзи, ранньозалізного часу. Дослідника цікавили проблеми індоєвропеїстики, етногенезу слов'ян, з'ясування часу заснування Києва, пошук витоків давньоруської писемності. Наслідуючи в методиці наукового пошуку найбільш визначних вітчизняних і світових археологів, істориків, учений залучав до дослідження комплексні джерела – археологічні, палеолінгвістичні, писемні, енографічні, мистецькі. Це дозволяло йому навіть за наявності досить обмежених за кількістю власне археологічних матеріалів робити достатньо широкі узагальнюючі висновки, що у більшості випадків з часом підтверджувалося роботами інших науковців.

В.М. Даниленко пройшов складний життєвий і творчий шлях. Народився 6 липня 1913 р. в с. Нижня Михайлівка Великотокмацького району Запорізької обл. у сім'ї сільського вчителя. З дитинства його ціка-

¹ Див.: *Титова О.* Легенда української археології. До 90-річчя від дня народження В. М. Даниленка // Вісник. – № 1 (11). – 2003. – С. 143 – 146.

вили розповіді діда про давні часи та мандри з друзями курганами на околицях рідного села. Мабуть саме тому після закінчення технікуму В.М. Даниленко пішов працювати до Мелітопольського краєзнавчого музею, потім – вступив до історичного факультету Мелітопольського педінституту, після якого деякий час вчителював у середній школі. Проте, допитливого юнака кликала наука, жага відкриття таємниць історії. І 1939 року В.М. Даниленко вступив до аспірантури при Інституті матеріальної культури АН СРСР у Ленінграді.

Пі Світова війна обірвала навчання молодого вченого. Він іде добровольцем до народного ополчення на Ленінградський фронт у липні 1941 р. Пройшовши всю війну від рядового до майора, був тричі поранений, нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни, Червоної Зірки, медалями.

Закоханість у археологію проніс Валентин Миколайович через жахливі роки війни, за можливості оглядаючи колекції давніх знахідок у звільнених від нацистів містах. У січні 1946 р. він починає працювати науковим співробітником Інституту археології АН УРСР. Повоєнний період в історії Інституту характеризувався значним пожвавленням наукового життя, в якому важливе місце посідав Валентин Миколайович.

Після розкопок палеолітичної стоянки Кругляк у Запорізькій обл. В. М. Даниленко захистив кандидатську дисертацію під керівництвом талановитого вченого й організатора науки акад. П. П. Єфименка. В 1949 р. молодого науковця призначили завідуючим відділом первісної археології. В цей час особливу увагу Валентин Миколайович приділяв вивченню пам'яток неолітичної доби, здійснював величезні роботи з їх дослідження на Південному Бузі, у Середньому Подніпров'ї, Приазов'ї, Надпоріжжі, в результаті яких виділив досі невідомі неолітичні культури – сурську, приазовську, гребінцево-накольчасту (дніпро-донецьку), буго-дністровську. Це дозволило вибудувати струнку концепцію розвитку давніх суспільств на теренах України у революційний період переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства за доби неоліту-єнеоліту (відповідний розділ у колективній монографії 1957 року «Нариси стародавньої історії Української РСР»; рукопис 1958 року «Неолит території Української ССР»; монографія 1969 року і докторська дисертація 1971 року «Неолит України»). Оприлюднення названих наукових праць стало видатною подією для всього археологічного світу і в Україні, і в СРСР, і в Європі. Досі монографія «Неолит України» залишається «настільною» книгою фахівців-первісників. Таким же справжнім монументалізмом у постановці та висвітленні відповідних проблем вирізняється ще одна дійсно епохальна монографія В. М. Даниленка «Єнеолит України» (1974).

Науковця цікавили нові відкриття, широкі узагальнення. Цим пояснюється й широта хронологічних і тематичних уподобань Валентина Миколайовича. У 60–70-ті роки ХХ ст. він переймається проблемами духовної культури первіс-

ного населення Східної Європи, часу виникнення Києва, збирає найбільш ранні зразки слов'янської писемності, зафіксовані на пряслицях і керамічному посуді, керує новобудовними експедиціями у Києві (знайшов залишки давньоруської верфі на Подолі), в Надазов'ї, на Донеччині. Для з'ясування питання походження слов'ян велике значення мало виділення В.М. Даниленком підгірцівської культури, пам'яток «київського типу» (тепер – пізньозарубинецької культури).

Натхненням усього життя Даниленка була Кам'яна Могила на Мелітопольщині. Ще дев'ятнадцятирічним хлопцем Валентин Миколайович захопився цим унікальним уособленням величі природи та творчої наснаги давньої людини і не зміг відійти від пам'ятки до свого останнього подиху. Дослідник почав вивчати кам'яномогильські зображення на пісковикових плитах і розкопувати первісні поселення навколо пагорбу в 1938 р., працюючи разом із О.М. Багером. Потім він повертався сюди знову та знову (в 1947, 1952 роках – разом із М.Я. Рудинським, із 1969 до 1974 р. як начальник експедиції). З Кам'яною Могилою пов'язаний перший виступ Валентина Миколайовича перед науковцями – на Всесоюзній конференції, присвяченій викопній людині, він зробив доповідь про семантику наскельних зображень, після чого молоді людину запросили до аспірантури. В 1973 р. під час польових досліджень В.М. Даниленко відкрив два досі невідомі місцезнаходження – Грот Чуриг із рибоподібними конкреціями, прикрашеними лінійними зображеннями, та Печеру Чаклуна з кількома сотнями найрізноманітніших петрогліфів. Валентин Миколайович мріяв створити науково-дослідну установу, яка б вивчала цю дивовижну, єдину у світі пам'ятку – первісне святилище; яка б музеєфікувала відкриті готи та печери, проводила науково-просвітницьку роботу. Вчений мріяв, що будуть відтворені давні ландшафти з відповідною степовою рослинністю... Про це розповідав ще Олександр Довженку, який завітав на Кам'яну Могилу на початку 1950-х років. Однак, навіть монографія «Кам'яна Могила» В.М. Даниленка вийшла тільки через 4 роки після його смерті.

Валентин Миколайович Даниленко завжди працював у оточенні учнів-археологів, етнографів, мистецтвознавців. Діячі вітчизняної науки та культури ставилися до нього з великою повагою, вважаючи його істинним українським ученим. І сьогодні одні дослідники творчо розвивають ідеї В.М. Даниленка, інші спекулюють чи маніпулюють ними, намагаючись зробити себе захисниками та провідниками думок ученого. Думається, Валентин Миколайович не потребує таких «адвокатів». Достатньо читати його наукові праці, які вже стали класичними й увійшли до золотого фонду надбань української науки.

У статті, підготовленій у 1975 р., В.М. Даниленко на основі аналізу писемних, археологічних джерел, залучення європейських аналогів, публікацій відомих дослідників спробував вирішити питання заснування міста Києва. Стаття

має проблемний характер. За час після її написання з'явилися нові аргументи на користь гіпотез видатного дослідника. Текст подається в авторській редакції зі збереженням лексики й стилістики.

Від редакційної колегії

О. М. Титова

|| В.М. ДАНИЛЕНКО || Про першозданння Києва

Про методи вивчення процесу складення Києва

Столиця України Київ – місто великої історичної долі.

Вже в загальновідомій формулі ... «откуда есть пошла Руская земля и кто в ней начал первое княжити» [1] – міститься перша, далі фактологічно розкрита вказівка літопису на особливу роль Києва – прадавньої столиці східних слов'ян, міста на європейському шляху «з варяг у греки».

Київський літописець показує передісторію Києва як столиці Русі, розповідаючи не тільки про діяльність полянського князя Кия, про його братів та сестру, а й залучаючи для висвітлення питання про першозданння Києва опоетизовану легенду про апостола Андрія Першозваного. Вже епічний вступ до «Повісті временних літ», розпочатий з часів «по потоппе», є своєрідною передмовою до легенди про Кия та його близьких і підлеглих, своєрідним весвітньоісторичним фоном, на якому розкривається роль самого Києва і всієї Русі.

Роль Києва оцінена, хоча і не повно розкрита, сучасною історіографією. Але тут важливіше підкреслити, що не гірше видатна роль Києва і Кия була оцінена істориками стародавньої Русі, що, зокрема, знаходить відбиття в зіставленні Кия з Ромулом, Антіохом, Олександром Македонським та ін., а Києва – з Римом, Антіохією та Олександрією: «Якоже бысть древле цесарь Рим, и прозвася в имя его град Рим, и паку Антиох, и бысть Антиохия Великая; и паку Селевк, и бысть Селевкия, и паку Александр, и бысть в имя его Александрия и по многа места тако прозвани быша градити в имена цесарь тех и князь тех: також и в нашей стране прозван бысть градъ Великий Киев в имя Кья, его же нарицають древле перевозьника бывша иним же яко лавы деяше около града своего» [2].

Якщо скористатися сучасною термінологією, можна сказати, що киевруські історики розуміли і високо оцінювали роль Києва в етноісторичному процесі, який на певному етапі набуває форм складення держави. Саме так витлумачив вище цитоване місце початкового зводу акад. Б.О. Рибаків [3], хоча і поставив знак рівності між полянським і руським етапами в розвитку Києва [4]. Про потребу розрізняти ці етапи говориться в подальшому викладі.

Нещодавно певні кола деяких капіталістичних країн, спираючись на літописне повідомлення 865 р. про Аскольда і Діра, відзначили 1100-річчя Києва. Вже в факті ігнорування «доби Кия» не можна не бачити тенденції принизити вік та роль Києва. В той же час радянська громадськість відзначила 2500-річчя Самарканда та Єревана, 2250-річчя Тбілісі² та ін. [5].

Ці події до певної міри підвищили інтерес до питань про виникнення та вік Києва.

Останньою, не позбавленою резонних думок відповіддю на ці питання була книга М.Ю. Брайчевського «Коли і як виник Київ» [6]. Є відповідні місця і в книжці П.П. Толочка [7], який в питанні виникнення Києва тяжіє до точки зору Б.О. Рибаківа, сформульованої близько 15-ти років тому [8]. Варто підкреслити, що в пресі навколо питання про вік Києва і досі не вщухає дискусія, яка ще дуже далека від одержання однозначної відповіді [9].

Охарактеризоване вище становище з питаннями про історичний механізм і вік складення Києва пояснюється рядом причин. По-перше, Київ належить до числа тих прадавніх світових міст, часи виникнення яких ховаються в мороці легенд і не достатньо освітлені писемними джерелами. По-друге, Київ, як велике місто, перебуває в постійній перебудові – особливо в нагрітій частині, де різними земляними роботами знищено багато археологічних об'єктів. По-третє, з різних причин надто мало досліджено подільську частину міста, яка відрізняється не тільки красою збереженості, зокрема в частині схоронення дерев'яних об'єктів, але й складністю умов дослідження: потужністю пізніших нашарувань та геологічною активністю Дніпра. На науково-організаційних утрудненнях спеціально зупинятися немає потреби, оскільки вони мають суб'єктивний характер.

Особливої уваги заслуговують утруднення методичного порядку. Так, варто відзначити, що окремі дослідники не розрізняють процеси виникнення феодального міста і побудування феодального ж «града» (фортеці, укріплення, рефугіума) [10], виявляють нерозуміння основних проявів давнього історичного процесу на Середньому Дніпрі і переносять норми античної історіографії на київську проблематику [11], не беруть до уваги періоди найдавнішої історії Києва як населеного пункту, відтак, ігнорують або поверхово використовують археологічний матеріал, виходять з обов'язкової стабільності назви міста, гомогенності, тобто, замкнутого характеру його етноісторичного розвитку тощо.

Між тим, Київ, як усяке історичне явище, слід розглядати в аспекті конкретного і безперервного суспільно-економічного розвитку, закономірності якого змінювалися від формації до формації. Велич древнього Києва з найбільшою яскравістю виявилася в його історичній функції як столиці Древньої

² Насправді відзначали 1500-річчя Тбілісі [посилання наше – О.Т.].

Русі – центра світової держави, яка формувалася на основі подолання племінної (не феодальної) роздробленості. Але літописець знає такий соціально-економічний стан Києва – полянської столиці, історичною функцією якої було очолювання архаїчної ранньофеодальної держави [12].

В слов'янському етноісторичному середовищі, як про це свідчать археологічні та історичні джерела, ранньофеодальні відносини знаменували завершення героїчного віку військової демократії й виникнення таких архаїчних утворень, якими були держави Само, Валинана, Славія, Артанія, Куявія [13] (правдоподібно, самоназва поляно-київської держави), Болгарія Аспаруха, Велика Морава та ін. [14]. Вони були ланками єдиного соціально-економічного процесу, який охопив східну половину Європи десь після середини I тис., але не пізніше VI–VII ст. н.е., коли у слов'ян виникли перші феодальні торгово-ремісничі осередки-міста. До числа останніх є підстави відносити городища Зимне на Волині [15], Пастирське на Черкащині [16] і незаперечно – Київ як першоздане, полянське стольне місто.

Раніше цієї історико-хронологічної межі – VI–VII ст. н.е. – умови для виникнення міст у слов'ян були повністю відсутні: міста виникали тут як одна з функцій раннього феодального суспільства. Глибше названої вище історико-хронологічної межі – VI–VII ст. н.е. – стадіально залягає тривалий період первіснообщинного суспільства, горішню грань якого становить період воєнної демократії.

Не входячи в детальне обговорення складного питання про особу Кия, ми вже на початку викладу не можемо оминати питання про «добу Кия», яку розглядаємо як час побудування ранньофеодального замку та утворення стольного центра полян. Досить детальний і переконливий аналіз літописної легенди про Кия і заснування Києва становить одну з незаперечних заслуг Б.О. Рибаківа [17], але, як це витікає з подальшого аналізу, історіографічні можливості цієї легенди не можна вважати остаточно вичерпаними.

Нагадаймо хронологічно значимі положення цієї легенди та безпосередньо з нею пов'язані місця літопису. Керуючись суто літописними даними, хронологічне положення «доби Кия» можна охарактеризувати такими даними:

1. До захоплення Києва Олегом (882) [18].
2. До оволодіння ним Аскольдом і Діром (865) [19].
3. До приходу хозар (VII ст., напевно, друга половина) [20].
4. До домінування древлян («По сих же летехъ, по смерти братия сея, быша обидими Древянами и инеми окольними...») [21].
5. До приходу болгар на Дунай (кінець VII ст.) [22].
6. До приходу білих угрів, сучасників Хозроя Персидського (біля середини VII ст.) [23].
7. До походу аварів на Візантію часів Іраклія (перед серединою VII ст.) [24].

Всі наведені хронологічні репери роблять найбільш правдоподібним хронологічне положення «доби Кия» в межах VI – початку VII ст., що в цілому збігається з хронологічними висновками Б.О. Рибаківа [25].

Легенда про Кия не обмежує полянську добу «добою Кия», і, як це слушно нагадав В.П. Петров, знає період кївської (полянської) [26] історії «до сее брате» («поляне же живышем о особе володеющем роды своими, иже и до сее братье бяху поляне, и живяху къждо с своими родьмыи на своих местех...») [27]. Цей факт нерідко залишається поза увагою багатьох дослідників. Тим важливіше нагадати, що ще В.М. Татищев розумів, що «доба Кия» і побудування града не були першими актами в історії Києва: «Поляне же жили особно и владели роды своими, яже и доселе братья их прочии словяне, живусчи каждо с родом своим на своим местех. В полянех же были князи три брата ... Живяху Кий на горе, где ныне Боричев взвоз, Счек – на горе, имянуемой Счековица, а Хорив на третьей горе, от него же прозвашася Хоривица. И создала городок во имя старейшего брата их Киев» [28]. Татищев не виключав топонімічного походження імен братів-градобудівників ... «імена не словенския, но сарматские» ... «естыли оные не вымышлены от званий урочищ...» [29] і тому визнає глибоку давність Києва як населеного пункту [30].

Отже, період історії полян і Києва «докиївських» часів залишається поза літописним освітленням, і його розкриття мислиться лише археологічним шляхом.

Метод, яким, на думку автора, можна розкрити періодизаційну і хронологічну схему процесу першоздання Києва, в цілому слід визначити як комплексний, в основі – історико-археологічний.

Принциповим є питання про час заснування того поселення (поселень), яке згодом еволюціонувало в Київ-місто. Локалізація цього поселення – поселень, визначення їх хронології і типу культури можуть бути встановлені лише на підставі суто археологічних і почасти топонімічних досліджень.

Ранньосередньовічний період в історії Києва, або, точніше, його полянський період, повинен досліджуватись на більш широкій методичній базі, збагаченою за рахунок використання початкових статей літопису, не датованих конкретними роками, аналіз яких повинен забезпечити ідентифікацію історико-археологічними засобами «града Кия», «перевозу Кия», «Боричева узвозу», Щекавиці, Хоривиці та з'ясувати причину залучення до легенди про першоздання Києва теми річки Либіді.

VIII–X ст. – період завершення першоздання Києва, закінчення його легендарної доби. Для цього періоду, почасти освітленого точно датованими літописними записами та повідомленнями Костянтина Багрянородного, виникає можливість археологічного вивчення питання про гради VIII–X ст., користуючись цим же двосдиним методом розглянути питання про Самват, про Поділ, його давню

гідрографічну характеристику, про гавані і форми зв'язку з Дніпром, про урочища Угорське, Хозари та ін.

Принциповими є питання про визначення часу заснування первинного ядра Києва. На думку автора, на це питання може бути така однозначна відповідь: з заселення території між відповідною частиною течії Дніпра і Либіддю (Кий, Щек, Хорив і Либідь) групою населення, подальша діяльність якої забезпечила безперервність життя на цій території, як про це свідчать приклади багатьох міст світу (Урука-Варки, Ієріхона, Єрусалима, Багдада, Афіні, Рима, Костянтинополя-Істамбула, Парижа та ін.).

Спільним в загальному плані для них є не гомогенність, а, скоріше, гетерогенність етноісторичного розвитку, не незмінність назви, а безперервність заселення конкретної території, яка за часом звичайно поширюється.

В подальшому викладі буде наведено історико-археологічну аргументацію на користь того, що процес безперервного заселення території сучасного Києва почався задовго до утворення тут столиці полянської ранньофеодальної держави, тобто, до «доби Кия». Звичайно, журнальна стаття, вже з причини обмеженості її обсягу, не є найкращою формою для розкриття такої складної теми, як першоздання Києва, або й іншого міста подібного історичного масштабу. Повне і всебічне розкриття теми потребує значних і різноманітних колективних зусиль, результатами яких міг би стати значний фоліант. Але у журнальній статті є незрівняна перевага оперативності, особливо потрібної при перегляді застарілих, непродуктивних поглядів в науці. Як вже відзначалося, проблема першоздання Києва потребує такого перегляду і певної реорганізації досліджень як з методичного, так і з джерелознавчого, насамперед, археологічного погляду.

Якщо не заглиблюватися в суть проблеми першоздання Києва і тільки підсумувати існуючі в спеціальній, і тим більш популярній літературі висловлення щодо першобуття Києва, може скластися враження, що в цій справі єдино не вирішеним пунктом є питання віку Києва. Насправді ж, як це виходить з подальшого викладу, то до питань, поставлених М.Ю. Брайчевським (коли і як виник Київ [31]), не в останню чергу слід було б поставити і таке наріжне питання як «Де виник Київ?».

Про приналежність першого замка (городища) на Старокиївській горі

Історичне киевознавство як особлива наукова дисципліна існує понад 150 років, але перше узагальнення історико-топографічного плану належить авторові середини минулого століття М. Закревському [32], який користуючись літописними та пізнішими літературними даними, відтворив кілька планів Києва, що охоплювали історію міста, починаючи з «доби Кия» і закінчуючи часом, сучасним авторові. В центрі побудування незмінно залишався ареал т.зв. Старокиївської гори. Протягом ряду десятиліть історико-топографічні

висновки Закревського залишалися непорушними. Вони здавалися достатньо переконливими і після передреволюційних розкопок на Старокиївській горі, проведених В.В. Хвойкою та Д.В. Мілєєвим [33], коли останній в 1909 р. в північно-західній частині урочища виявив залишки рову і валу із заборолом [34]. Спостережено, що виявлені на Старокиївській горі поховання IX–X ст. в цілому локалізувалися на схід від знов виявленого городища і на його територію не поширювалися [35]. В засипці рову було виявлено залишки раннього києво-руського глиняного посуду – ліпленого від руки і примітивного гончарного³⁶.

У передвоєнні роки Інститутом історії матеріальної культури АН УРСР (Т.М. Мовчанівський) тут було розгорнуто розкопки, які підтвердили спостереження Д.В. Мілєєва щодо оборонних споруд, але висновків про їх доволодимирський час зроблено не було [37].

В останні передвоєнні роки на Старокиївській горі працювала експедиція Інституту історії матеріальної культури АН УРСР – Інституту археології АН УРСР, очолювана М.К. Каргером – автором монументальних досліджень про стародавній Київ [38].

Систематизація здобутих матеріалів привела названого автора до логічно-висновку про історико-археологічну самостійність виявленого тут града та про його доволодимирський вік і, точніше, про VII–X ст. [39]. Цей висновок М.К. Каргера слід визнати досить умотивованим, хоч спостереження останніх років і роблять необхідними деякі уточнення цього висновку. І далі особливо слід підкреслити, що з цього в цілому правильного висновку не витікає подальший висновок про те, що на Старокиївській горі вже відкрито той самий найдавніший замок, про який розповідається в легенді про Кия.

В певному зв'язку з охарактеризованою вище інтерпретацією найдавнішого замка Старокиївської гори знаходиться і розвідка Д. І. Бліфельда, який беззастережно наполягав на ідентифікації Боричева узвозу, поруч з яким літопис локалізує град Кия, з нинішнім Андріївським узвозом.

В свій час значним поступом в справі питання про вік Києва «доби Кия», яке розглядалося, насамперед, під кутом зору «откуда есть пошла Русская земля», стало дослідження Б.О. Рибаківа «Початок руської держави» [41]. Під час одного з обговорень доповіді на названу тему автором цих рядків обґрунтовувалася думка про ідентичність Кия з Кубратом – варварським князем, близьким до візантійського імператора Іраклія (610–641)³.

М.Ю. Брайчевський і особливо П.П. Толочко та ряд інших авторів, які займалися питанням про першоздання Києва побіжно, прийняли компромісну точку зору, в якій приймалася локалізація града Кия на Старокиївській горі,

³ Як це виходить з наведеного вище, автор (В. М. Даниленко) вважає можливим відносити «добу Кия» до дещо більш давніх часів [посилання наше – О.Т.].

запропонована М.К. Каргером, але відкидалися його дати VIII–IX ст., до речі, близька до новгородської літописної традиції, і приймалася дата VI–VII ст., запропонована для «доби Кия» Б.О. Рибаківим.

Тим часом варто підкреслити, що Б.О. Рибаків і досі не висловився з питання локалізації «града Кия», і цю обставину ми схильні пояснити відчуттям у названого автора недостатності сучасних археологічних першоджерел [43].

В останній час автором цього викладу було переглянуто весь археологічний матеріал з Старокиївської гори, починаючи з даних М.В. Мілеєва і закінчуючи матеріалами, здобутими тут С.Р. Кілієвич і П.П. Толочком в самі останні роки, що разом із залученням відповідних літературних джерел дозволяє зробити такі висновки.

1. В часи зарубинецької культури тут знаходився невеликий некрополь. Поселення цього часу (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) знаходилося на сусідній Замковій горі (Киселівці).

2. В часи черняхівської культури (за матеріалами III–IV ст.) тут продовжує існувати некрополь. Йому відповідають поодинокі (менше 10) фрагменти черняхівського посуду, знайдені на Замковій горі. В цілому ж територія сучасного Києва знаходиться північніше ареалу черняхівської культури, який не поширюється північніше нинішнього Обухова.

3. V – перша половина VII ст. – лакуна в заселенні Старокиївської гори. Поодинокі знахідки цього часу, включаючи нечисленні залишки глиняного посуду і монети, є на Замковій горі, де зберігалися якись форми осілості. Поселення цього часу відзначено в басейні Почайни [44], а могильників – в районі Микільської слобідки [45].

4. Кінець VII – VIII ст. – період незаперечної заселеності Старокиївської гори. Найбільш значним об'єктом цього часу є досліджена М.К. Каргером напівземлянка з господарською ямою в її межах та піччю-кам'янкою [46]. В останні роки С.Р. Кілієвич та П.П. Толочком було досліджено фрагменти таких жител, розташованих на північно-західному схилі Старокиївської гори [47]. Фрагмент напівземлянки, дослідженої П.П. Толочком, було надрізано залишками забутової глиною канави, які зберігали сліди від кількох стовпів, що входили до складу заборолу, що конструктивно тяжіє до града, ідентифікованого М.К. Каргером.

Об'єднуючою рисою інвентарю названих вище житлових споруд є їхній глиняний посуд. Останній становить органічне поєднання двох груп – посуду, ліпленого від руки, та виготовленого на примітивному гончарному колі. В числі уламків посуду, які походять з землянки, дослідженої М.К. Каргером, є залишки сірого полискованого кружального глека, типового для салтово-маяцького комплексу, що, власне і визначає «хозарський» вік пам'ятки.

Залишки жител цього часу і типу культури ще в 1940 р. було зафіксовано на горі Киселівці [48]. Житловий комплекс цього ж типу було відкрито авто-

ром в 1969 р. на горі Дитинці, сліди поселень цього ж типу культури у вигляді знахідок залишків типового посуду або ювелірних виробів було визначено на горах Київських – на Щекавиці, на Житомирській вулиці, на Подолі, в районі Оболонської, де в 1969 р. автором досліджувалося деревообробне виробництво, яке існувало з кінця VII ст. по першу половину X ст.

5. IX ст. в межах Старокиївської гори дістає ствердження у вигляді поодиноких знахідок гончарного глиняного посуду відповідних типів. Незаперечних архітектурних комплексів цього часу тут не зафіксовано, що почасти можна пояснити певною незавершеністю проведених тут розкопок. В усякому разі, на східному відгалуженні Старокиївської гори – на т.зв. горі Уздихальниці авторові цих рядків в 1969 р. вдалося спостерігати археологічний розріз з двома горизонтами заселення, з яких нижчий містив перекарій давньоруського житла VIII–IX ст. [49].

І літописні, і археологічні дані свідчать, що вже наприкінці IX ст. в Нагірному Києві існував великий некрополь, який, можливо, захоплював і якусь частину Старокиївської гори [50], але з цілковитою певністю останнє стверджувати не можна.

6. Незаперечно існування дружинного некрополя на Старокиївській горі, як це виходить із аналізу матеріалів поховань з монетними знахідками, слід віднести до першої половини X ст. Роль Старокиївської гори в різні часи X ст. була неоднаковою. Так, наприклад, в першій половині X ст. тут незаперечно був дружинний некрополь, наприклад, поховання № 30 з диргемами 905–906 рр. та № 110 з диргемами 911–912 рр. Але вже літописна традиція, пов'язана з Ігорем-Ольгою (945 р.), говорить про існування в районі Старокиївської гори великокнязівського града: ... «град же бе Киев, одеже есть ныне двор Гордятин и Никифоров, а двор князь бяше в городе идеже есть ныне двор Воротиславль і Чюдинь, а перевесище бе вьне града; и бе вьне града двор другий, йдете есть двор Деместиков за святою Богородицею; над горою двор теремный, бе бо ту терем камен» [52]. З місцем майбутнього побудування Десятинної церкви літопис пов'язував існування двора варяга-християнина (983 р.) [53], що разом з статтею 945 р. говорить про чітку хронологічну локалізацію на Старокиївській горі дружинного некрополя десь на початку X ст., а великокнязівської резиденції – перед його серединою і, напевно, дещо пізніше.

З часів побудування на Старокиївській горі Десятинної церкви (989 р.) Старокиївська гора неодноразово згадується літописом і стає дійвим центром града Володимира, історія якого протікала вже за межами процесу першозданя Києва і тому не стосується нині теми, яка розробляється.

Наведені вище дані як літописні, так і суто археологічні, дозволяють зробити висновок про те, що найдавніше городище на Старокиївській горі, полянський Київ, розташований поблизу «Боричева узвозу», територіально не збігаються. Проти такої ідентифікації говорять перелічені далі факти.

Насамперед, варто рішуче підкреслити хронологічну розбіжність «доби Кия» (VI – початок VII ст.) з добою найдавніших жител на Старокиївській горі (кінець VII – VIII ст.).

На даному етапі досліджень можна внести певні уточнення в питання щодо віку найдавнішого на Старокиївській горі града. У зв'язку з цим слід перелічити всі основні дані, що стосуються питання культурно-історичної стратиграфії Старокиївської гори:

1. Ще М.К. Каргер підкреслив, що найдавніше в межах Старокиївської (Андріївської) гори городище давніше за Десятинну церкву, бо на певній ділянці засипаний рів цього городища було перекрито шаром цем'янки, пов'язаним з будівництвом 989 р. цього храму [54].

2. Канава заборолла цього городища, частково досліджена П.П. Толочком, перерізала напівземлянку кінця VII – VIII ст.

3. Зіставлення обох наведених вище фактів дає право окреслити вік першого городища – замка на Старокиївській горі досить широко – з кінця VII ст. по 989 рік включно. Але існує певна можливість дещо уточнити дату побудування цього городища.

4. Як повідомляє М.К. Каргер, поховання № 110, датоване диргемами 911–912 рр., знаходилося в певному стратиграфічному співвідношенні з ровом («могильна яма була розташована на схилі рову, що опоясував найдавніше городище на Андріївській горі») [55].

Оскільки спорудження поховальної камери досить багатого дружинного поховання в рові городища ледве чи відповідало визначенню гідності похованого, не могилу № 110, а рів городища, ми вважаємо вторинним явищем в розглядуваному стратиграфічному співвідношенні, що на наш погляд, говорить про виникнення тут городища не раніше 913 року, тобто не раніше вокнязіння Ігоря на великокнязівському столі.

Слід нагадати, що на Старокиївській горі в свій час було виявлено залишки трьох кам'яних палаців. В 1970 р. В.К. Гончаров, напевно, виявив залишки і четвертого такого палацу. Актуальність їхньої історико-персональної ідентифікації в світлі наведених вище даних ледве чи потребує доведення. І можемо лише висловити переконання в тому, що залишки цих палаців слід пов'язувати не стільки з Володимиром, скільки з його попередниками, аж до Святослава включно. Але повернімося до питання про град, який виник на Старокиївській горі десь наприкінці першої чверті X століття. В розглядуваному плані особливої уваги заслуговує питання про монументальну кам'яну споруду, розташовану в центрі найдавнішого городища на Старокиївській горі – т.зв. капище. Історико-археологічна літературна традиція під останнім, як відомо, розуміє залишки кладеної на глині з рваного пісківця споруди овального плану (4,2×3,5 м) з підпрямокутними висту-

пами, розташованими по сторонах світу [56]. Споруда знаходиться на дещо обпаленому глинобитному точку. «З південної сторони під кам'яну кладку йшов шар утрамбованої світложовтої глини потужністю біля 0,4 м. Нижче було простежено шар попільсто-сірого ґрунту, в якому деколи траплялися фрагменти ліпленого посуду, а також було знайдено глиняне прясельце» [57], тобто, речі, очевидно, давніші за IX ст. Варто відзначити, що приблизно на тому ж рівні – тобто, нижче підлоги «капища» (на 0,9 м) було знайдено залишки глинобитної печі (не кам'янки), що скоріше промовляє не про VII, а про VIII–X ст.

Думки про «капище» як екзотично культову споруду нам здаються найменш переконливими. Ймовірно, що ця споруда становила якусь, можливо, основну частину споруди досить значних розмірів, підлога навколо «капища» в цілому побудована з дерева. Цілком імовірно, що «капище» і насправді може виявитися вежеподібною ротондою – «теремом кам'яним», який прикрашував вівіство княгині Ольги і підводив її до прийняття християнства.

Джерела та література

1. *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. – Т. I. – Петроград, 1916. – С. 1.
2. Цитовано за А.А. Шахматовим, див. Приложения в кн. «Повесть временных лет». – С. 361.
3. *Рыбаков Б.А.* Начало Русского государства (представление летописцев о Руси VI – IX вв. // Вестник Московского Университета. – № 4 – 5. – М., 1955. – С. 57 – 77.
4. *Рыбаков Б.А.* Начало Русского государства... – С. 66 сл.
5. Вирішальну роль тут відіграло посилання на фольклорно-історичні традиції, які у випадку Самарканда спиралися і на археологічні дані.
6. *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. – К., 1963.
7. *Толочко П.П.* Стародавній Київ. – К., 1966.
8. *Рыбаков Б.А.* Цит. твір. – С. 57 сл.
9. Стаття проф. Думки М.С. вміщена в «Молоді України» за 15 вересня 1968 р., Браїчевського М., там же, № 11(170) за 1968 р., Толочка П.П., там же за 11.05.1968 р., проф. Думки М.С., там же за 20.12.1968 р., Бич А., Лабазник В. «Правда України» за 14.01.1969 р. Статті проф. Білецького А.О., Думки М.С. в весняних №№ «Молоді України», стаття Бодревича-Буця О. (там же в № 12 / 209) за 1969 р. та багато інших.
10. *Толочко П.П.* Стародавній Київ.
11. Думка М.С., статті в «Молоді України» за 15.08.1968 р. і в № 10/207 за березень 1969 р. та ін.
12. *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. – С. 8 сл.
13. *Третьяков І.Я.* Восточнославянские племена. – М., 1953.
14. *Монгайт А.Л.* К вопросу о трех центрах Древней Руси // КСИИМК, XVI. – М.-Л., 1947.
15. *Аулік В.В.* Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимне Волинської області // МДАПВ. – Вип. 3. – К., 1961.
16. *Брайчевський М.Ю.* Нові розкопки на Пастирському городищі // АП УРСР. – V. – К., 1955.
17. *Рыбаков Б.А.* Цит. твір.
18. Повесть временных лет (за Шахматовим А.А.). – С. 23 – 24.
19. Цит. твір. – С. 21.
20. Цит. твір. – С. 16 – 17.
21. Там же. – С. 16.
22. Там же. – С. 11.
23. Там же.

24. Там же.
25. *Рибаков Б.А.* Цит. твір. – С. 63.
26. *Петров В.П.* Про першопочатки Києва // УДЖ. – № 3, 1962.
27. Повесть временных лет (за А.А. Шахматовим). – С. 8.
28. *Татищев В.Н.* История Российская. – Т. II. – М.-Л., 1963. – С. 29.
29. *Татищев В.Н.* Цит. твір. – С. 200.
30. *Татищев В.Н.* Там же.
31. *Брайчевський М.Ю.* Цит. твір.
32. Закревский Н. Описание Киева. – Т. I. – М., 1868.
33. *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913; *Вельмин П.* Археологические изыскания археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева // ВИВ, 1910. – № 7 – 8; ОАК за 1912 г. – ПГР, 1916. – С. 66 сл., а также ИАК, прил. К вып. №
34. *Каргер М.К.* Древний Киев. – I. – М. – Л., 1958. – С. 100.
35. Цит. твір. – С. 98.
36. Цит. твір.
37. Цит. твір.
38. *Каргер М.К.* Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы. – К., 1950. – С. 1 – 251 та цит. вище твір. – Т. I. – С. 1 – 252, табл. I-С.
39. *Каргер М.К.* Древний Киев. – С. 105.
40. *Блифельд Д.И.* До питання про Боричів узвіз Стародавнього Києва // Археологія. – II. – К., 1948.
41. *Рибаков Б.А.* Цит. твір. – С. 57 – 66.
42. *Рибаков Б.А.* Цит. твір. – С. 57 – 66; *Брайчевський М.Ю.* – С. 59–73; *Толочко П.П.* Цит. твір.
43. *Рибаков Б.А.* Цит. твір. – С. 57 – 78.
44. Розкопки Шовкопляс Г.М. останніх років, які виявили кілька жител з інвентарем Каргопольського типу.
45. Спостереження під час розкопок 1949 р. (див. Даниленка В.М. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р. – АП УРСР. – Т. VI. – К., 1956 та розвідки автора 1970 р.).
46. *Каргер М.К.* Древний Киев. – С. 104 – 105.
47. *Толочко П.П., Кишиевич С.Р.* Новые исследования Старокиевской горы // Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг., а также особисті спостереження автора під час розкопок П.П. Толочка.
48. Розкопки на Киселівці в 1940 р. // Археологія. – I. – К., 1947.
49. Розвідкові спостереження автора 1969 р.
50. *Каргер М.К.* Древний Киев. – С. 134 – 230.
51. Цит. твір. – С. 146, 176.
52. Повесть временных лет (за А.А. Шахматовим). – С. 63.
53. Цит. твір. – С. 99 сл.
54. *Каргер М.К.* Древний Киев. – С. 100.
55. Цит. твір. – С. 174.
56. Цит. твір. – С. 105 – 112.
57. Цит. твір. – С. 110.

Підготовка до друку

О. М. Титової

Подано до друку: 16.11.2012 р.